

O'ZBEK TILINING SHAKLLANISH BOSHQICHLAR VA UNING AHAMIYATI

Mahfuza Nurmatova Shamshiddin qizi

Namangan viloyati, Yangiqo'rg'on tumani

1-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi

O'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilining til aloqalari tarixining dolzarb masalalari aks ettirilgan. Uning rivojlanish bosqichlari, o'zlashtirilishi va leksik o'zgarishlari, ayrim til modullarining kirib borishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, o'zbek tilining genezisi, til modullari, o'zbeklarning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.

Markaziy Osiyo dunyoning eng maftunkor mintaqalaridan biridir. O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning eng qadimiy xalqlaridan biri hisoblanadi. Uning shakllanishi 3000 yildan ortiq vaqtga to'g'ri keladi. Uning shakllanishi milliy tilning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi. O'zbek xalqi etnogenezi muammosining yechimi, shuningdek, tilning ham shu hududda yashagan qadimgi xalqlar – so'g'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, chochevlar, parikliklar bilan chambarchas bog'liqligi tekisligidadir. O'zbek xalqining etnogenezi shu hududda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha turkiy qabila va elatlarning murakkab majmuasini o'z ichiga oladi. O'rta asr tarixiy risolalarida o'zbek xalqining shakllanishida jami 92 dan ortiq turkiy va turkiy bo'lmagan qabilalar (Urug') ishtirok etganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shunday qilib, o'zbek tilining shakllanish jarayonining o'zida lisoniy aloqalarning faol bosqichi va uning shakllanishiga turli tillarning ta'siri sodir bo'ladi.

O'zbek olimlari o'zbek tilining shakllanishida quyidagi tarixiy davrlarni ajratib ko'rsatadilar.

1. Turk va Eron qabilalarining birlashuvining eng qadimiy davri (eramizdan IV asrigacha).
2. O'rta Osiyo, Oltoy va Mo'g'uliston hududida shakllangan eng qadimiy umumiy turkiy til (VII-IX asrlar).
3. Movoronnahr, Xorazm, Sharqiy Turkiston (o'zbek, uyg'ur, turkman, turk, qirg'iz, qozoq; X-XII asrlar) hududida shakllangan turkiy xalqlarning sharqiy birlashmalari va ularning umumiy turkiy tili.
4. O'zbek xalqiga yangi turkiy qabilalarning qo'shilishi va eski yozma o'zbek tilining shakllanishi (chig'atoy; XIII-XVI asrlar).

5. Yangi o‘zbek yozma adabiy tilining shakllanishi (XVII-XIX asrlar). Hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishi (XX asr).
6. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishi (XX asr).

Bu ma’lumotlarni tasdiqlovchi toponimika va etnografik onomastikalar – Tytepa, Angren, O‘rkon, Bachqird, Kurama, Durman bizgacha yetib kelgan. X. Xasanov turli qabila, elat, urug‘lar va boshqalar nomlarini tavsiflovchi 83 ga yaqin etnonimlarni keltirib o‘tadi (Qarluk, Nukus, Sirg‘ali, Savay, Bayevut, Olot). T.Nafasov faqat “B” harfiga oid 61 etnotonimni tadqiq qilgan. S.Qoraev 2800 qishloq nomining uchdan bir qismi etnotoponimlar ekanligini ta’kidlaydi. O‘zbekistonning har bir hududiy-ma’muriy birligida o‘zaro boyish va o‘zaro ta’sir asosida shakllangan bunday etnotoponimlar mavjud. Bu joy nomlari orasida, masalan, mo‘g‘ul, eron va boshqa tillar (Mitan, Katli, Karvak, Manak, Kurdik, Chanashik, Tat, Tojik, Kura) ta’sirida paydo bo‘lganlarini uchratish mumkin.

O‘zbek tilining shakllanishida qarluklar va qisman qipchoq o‘rug‘lari alohida o‘rin tutadi, shu bilan birga, eng qadimgi taraqqiyot davrlarida tilga mo‘g‘ul va eroniyzabon qabilalar (so‘g‘dlar, xorazmliklar, skiflar). “Turkiy tillardagi eng qadimiy o‘zlashuvlar sanskrit, toxar, so‘g‘d va xitoy tillaridan olingan leksik birliklardir”. M.G. G‘ofurov eroniyzabon va turkiyzabon qabilalar o‘rtasidagi qarindoshlik munosabatlariga ishora qilib, turkiy tilda so‘zlashuv nutqi ustun bo‘lganligini ta’kidlaydi.

Ma'lumki, VI asr o'rtalariga kelib. (552) sharqda Oltoy o‘lkasida Turk xoqonligi tashkil topdi. Bu tarixiy davrdan boshlab tilini umumiy turkiy til deyish mumkin bo‘lgan ko‘plab yozma yodgorliklar – bitig‘lar saqlanib qolgan. Qarluklar, o‘g‘uzlar, qipchoqlar tillari bu tilning asosini tashkil qilgan. 639—645-yillarga kelib Turk xoqonligi g‘arbiy xoqonlik (poytaxti — Ettisuv) va sharqiy xoqonlik (markazi — Mo‘g‘uliston)ga bo‘lingan. Keyin shu paytgacha bo‘lgan yaxlit birlashuvning parchalanishi sodir bo‘ladi: yoqut, o‘g‘uz va qarluk qabilalarining ittifoqlari paydo bo‘ladi. Bularning barchasi umumiy turkiy tilning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi. G‘arbiy xoqonlik keyinchalik kichikroq hududiy birlashmalarga – Xorazm, So‘g‘d, Buxoro, Chag‘oniyon, Taxariston, Choch, Farg‘onaga bo‘lingan. O‘zbek tilining shakllanishi va shakllanishining barcha tarixiy davrlarida unga boshqa tillarning ta’sirini uchratish mumkin. Masalan, Xorazm toponimi eron tilidagi xvarri - xovar - quyosh, zim - zamin - yer so'zlaridan iborat. Turk xoqonligining bo‘linishidan foydalangan arablar 674—715 y. uning g'arbiy qismini zabt etish.

O‘sha davrdan boshlab, bu hududda 2000 yildan ortiq tarixga ega bo‘lgan so‘g‘d madaniyati yo‘qolganligi sababli o‘zbek tili taraqqiyotida yangi bosqich jarayoni boshlanadi. So'g'd tilining amaliy qo'llanilishi torayib bormoqda, uning o'rnini fors va arab ta'siri egallaydi. Buni XI asrga kelib aytishimiz mumkin. So‘g‘d tilini biladigan turkiy qabilalar kam. O‘rta Osiyo jamiyati hayotining barcha jabhalarining

islomlashuvi boshlanishi bilan mavjud turkiy tillarning lug‘at va lug‘aviy tarkibiga arab va fors so‘zlarining kirib borish davri boshlanadi. Viloyatda arab tili fan tili, fors tili esa ish yuritish va adabiyot tili sifatida qabul qilingan. Arab tili turkiy tillarni kundalik hayotdan siqib chiqara boshlagan bo‘lsada, turkiy yozuv, birinchi navbatda, “uyg‘ur” yozuvi XV asrgacha mavjud bo‘lgan. Biroq shu davrda ham Ettisuv, Shosh, Farg‘ona, Qashqadaryo, Sirdaryo, Xorazmda, asosan, Amudaryoning chap qirg‘og‘ida yashagan chigil, yag‘ma, qarluq qabilalari turkiy tillarda so‘zlashgan. Ba’zi hududlarda ikki tillilik kundalik nutqda mavjud edi.

Arab tilining jamiyat madaniy va ilmiy hayotiga ta’siri shunchalik kuchli ediki, kelajakda ko‘pchilik olimlar, islomshunoslar, huquqshunoslar, tarixchilar, adabiyotshunoslar va boshqa gumanitar fanlar vakillari o‘z asarlarini faqat arab tilida yozdilar. Arab tilidan arab bo‘lmagan turkiy xalqlar, O‘rta Osiyodan ko‘chib kelganlar juda faol foydalandilar. Turkiy tillarning ta’sir doirasini toraytirib, turkiy tillarni arab tiliga almashtirish jarayoni o‘zbek tilining rivojlanishida, uning yangi tarixiy sharoitlarda shakllanishida o‘chmas iz qoldiradi. Bu jarayon islom olamida keng tanilgan, istiqlol yillarida nomlari va asarlari qayta tiklangan ko‘plab yozma yodgorliklar va alloma-ulamolarning asarlaridan dalolat beradi. Ma’lumki, islom madaniyati juda keng va serqirradir. U badiiy adabiyot, fundamental, tabiiy va gumanitar fanlar, musiqa, tasviriy san’at, me’morchilik, shaharsozlik, poetika, axloqiy va estetik qarashlar, fiqh, islom ta’limotlari (fiqh, kalom) va boshqa ko‘plab fanlarni o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo islomlashganidan keyin arablarning ta’siri shubhasiz ortib bormoqda. Arab tilidan olingan o‘zlashuvlar turkiy tillar, xususan, eski o‘zbek tili – chig‘atoy tilining faol leksikasiga kiritilgan. Bu jarayonda olimlar, shoirlar, tarixchilar, yozuvchilar alohida o‘rin tutadi. O‘zbek tilining faol arablashuv davri ushbu tarixiy davrdagi siyosiy-ijtimoiy voqealar bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tili lug‘at tarkibining arablashuv jarayonining faol bosqichi islomlashuvning birinchi asrlari, IX-XII asrlarga to‘g‘ri keladi. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, arab tilidan olingan o‘zgarishlar inson faoliyatining nofunktsional sohasiga, ya’ni uning hayoti va kundalik hayotidagi nutqiga ta’sir qilgan va ko‘proq intellektual sohaga, ong, e’tiqod, his-tuyg‘ularga taalluqlidir. Arab tilidan qarz olish XX asr boshlarigacha bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qaxxarov, S. (2022). TIL XALQ TARIXINING SOLNOMASI. Academic research in educational sciences, 3(3), 1029-1032.
2. BEKIYEVA, M. (2020). O‘ZBEK TILINIKOGNITIV O‘RGANISH OMILLARI, VAZIFALARI VA AHAMIYATI. Архив исследований, 8-8.
3. Rushana, B. (2022). O‘ZBEK ADABIY TILI HAQIDA. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(4), 455-461.
4. Guloyim, E. (2022). O‘ZBEK TILI VA UNING TARIXIY TARAQQIYOT BOSQICHLARI. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(4), 390-397.